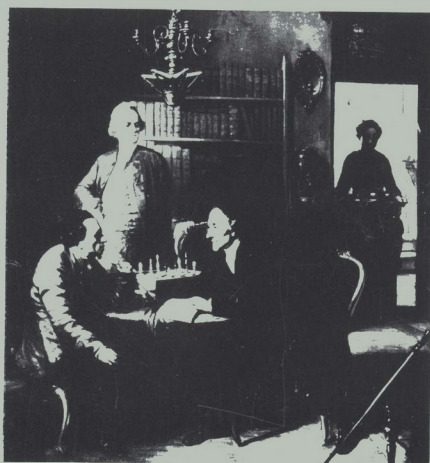

ביתולדות לשואא

בעת החדשה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מחקרים בתולדות ישראל
בעת החדשה

מחקרים בתולדות ישראל בעת החדשה

לקט מאמרים

חלק ראשון

ליקט

ירחמיאל כהן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית

ירושלים

סדרת סוגיות בתולדות עם ישראל
מפרסומי מרכז זלמן שזר

מסת"ב 965-227-095-4 ISBN
מספר קטלוגי 185-362 Catalogue No.

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר, תשנ"ה

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב
מהמוציא לאור

סדר־מחשב: מרכז זלמן שזר; לוחות: מכון לאופסט - שלמה נתן
עימוד והדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

7 פתח דבר

א. יהודים בראשית העת החדשה

- 11 שמואל אטינגר - ראשית תמורה ביחסה של החברה האירופית ליהודים
מתוך: הנ"ל, האנטישמיות בעת-החדשה, תל-אביב תשל"ט, עמ' 29-55, הוצאת מורשת וספרית פועלים
- 38 Selma Stern - Introduction; The Shtadlan and Intercessor
מתוך: S. Stern, *The Court Jew*, Philadelphia 1950, pp. 1-13, 177-207, The Jewish Publication Society of America
- 82 M.J. Rosman - The Jews as Latifundium Residents
מתוך: M.J. Rosman, *The Lords' Jews*, Cambridge, Mass. 1990, pp. 36-74, Harvard Ukrainian Research Institute and the Center for Jewish Studies, Harvard University

ב. לתולדות החסידות וההתנגדות

- 123 גרשם שלום - דמותו ההיסטורית של ר' ישראל בעל-שם-טוב
מתוך: הנ"ל, דברים בגו, תל-אביב 1975, עמ' 287-324, הוצאת עם עובד
- 161 חנא שמרוק - משמעותה החברתית של השחיטה החסידית
מתוך: ציון, כ (תשט"ז), עמ' 47-72, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית
- 187 חנא שמרוק - החסידות ועסקי החכירות
מתוך: ציון, לה (תש"ל), עמ' 182-192, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית
- 198 עמנואל אטקס - הגר"א וראשית ההתנגדות לחסידות
מתוך: ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 439-458, הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ג. ההשכלה היהודית לגוניה

- 221 מיכאל מאיר - פתרון לשעה
מתוך: הנ"ל, צמיחת היהודי המודרני, ירושלים תשנ"א, עמ' 32-63, הוצאת כרמל
- 260 שמואל פיינר - יצחק אייכל - ה'יזם' של תנועת ההשכלה בגרמניה
מתוך: ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 427-469, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית
- 303 רפאל מאהלר - מלחמתו של יוסף פרל בחסידות לאור מיסמכים
מתוך: ע' אטקס (עורך), הדת והחיים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 64-88, הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל (= ר' מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961, עמ' 155-186)

- 328 שמואל ורסס - החסידות בעיני ספרות ההשכלה - מן הפולמוס של משכילי גליציה מתוך: הנ"ל, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 91-109, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
- 347 יהודה סלוצקי - צמיחתה של האינטליגנציה היהודית-רוסית מתוך: ע' אטקס (עורך), הדת והחיים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 269-299, הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל (= י' סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 13-36, 317-323)

ד. מודרניזציה בקרב החברה היהודית באירופה

- 381 משה ש' סמט - היהדות החרדית בזמן החדש מתוך: מהלכים, 1 (ואדר תשכ"ט), עמ' 29-40; 3 (תשל"ל), עמ' 15-27
- 406 יעקב כ"ץ - האורתודוקסיה כתגובה ליציאה מן הגיטו ולתנועת הרפורמה מתוך: הנ"ל, ההלכה במיצר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 9-20, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
- 418 Steven M. Lowenstein - The Pace of Modernisation of German Jewry in the Nineteenth Century מתוך: *Leo Baeck Institute Year Book*, 21 (1976), pp. 41-56
- 434 מיכאל מאיר - היהדות ההיסטורית של אברהם גייגר מתוך: גשר, כב [85-84] (תשל"ו), עמ' 112-121, הוצאת ההנהלה הישראלית של הקונגרס היהודי העולמי
- 444 Ismar Schorsch - The Emergence of Historical Consciousness in Modern Judaism מתוך: *Leo Baeck Institute Year Book*, 28 (1983), pp. 413-437
- 469 שמואל אטינגר, ישראל ברטל - שורשי היישוב החדש בארץ-ישראל מתוך: מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1-24, הוצאת יד יצחק בן-צבי
- 493 ישראל ברטל - 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' - הדימוי והמציאות מתוך: קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 3-19, הוצאת יד יצחק בן-צבי

פתח דבר

אסופת מאמרים זו באה לפתוח בפני הסטודנט והקורא המשכיל, אשנב אל מאמרי יסוד בעולם המחקר של תולדות עם ישראל בעת החדשה ובדורות האחרונים. אף שהוויכוח הישן נושן על פריודיזציה של העת החדשה עובר לאחרונה מהפכה מסוימת, ויש כאלו הגורסים שיש להקדים את העיסוק בתקופה זו למקבילתה בהיסטוריה האירופית – לזמנם של ראשית הדפוס והגילויים המדעיים והגיאוגרפיים השונים, תקופה המכונה היום: העת החדשה המוקדמת – קובץ זה נשאר נאמן לחלוקה המקובלת ברוב החוגים להיסטוריה של עם ישראל, היינו, תחילתה של העת החדשה בראשית האבסולוטיזם באירופה, באמצע המאה הי"ז לערך. קביעה זו, על אף הבעייתיות שבה, מאפשרת לנו להתרכז בקובץ זה, הראשון מתוך שניים העומדים לצאת לאור, בכמה נושאים מהותיים של העת החדשה, הממשיכים להעסיק את המחקר ההיסטורי בארץ ובה"ל. לקובץ זה אין יומרות לכסות את כל הנושאים הנידונים היום במחקר ואף לא את מרביתם, אלא לאפשר התמקדות בדיון בכמה מן השאלות שרוב המחלקות להיסטוריה נזקקות להן במהלך לימודי התואר הראשון והתואר השני.

העיסוק בהיסטוריה של עם ישראל עובר גם הוא מהפכה בשנים האחרונות, ובאכסניות רבות בארץ ובעולם קמים חוקרים המשלבים הן במחקרם והן בהוראה שלהם נושאים מתחום זה – גם אם אינם מתרכזים בו כעיסוק בלעדי. תקוותנו היא שמקראה זו, המתבססת אומנם בעיקר על מחקרים שנכתבו בלשון העברית, תאפשר גישה נוחה יותר למאמרים שהוכרו במחקר כמאמרי יסוד בכל עיסוק בתחום הנידון. כדי להקל על הקורא חילקנו את המאמרים למדורים שונים, על פי חלוקה נושאית. המאמרים בלקט זה מצולמים מתוך הספרים והקבצים שבהם הם ראו אור לראשונה ומופיעים כאן כנתינתם שם.

ירחמיאל כהן

יהודים בראשית העת החדשה

ראשית תמורה ביחסה של החברה האירופית ליהודים

מאת שמואל אטינגר

א

עובדה ידועה וברורה היא כי שלהי ימי־הביניים היו תקופה של שלילה ואיבה ללא־תקדים מצד החברה האירופית כלפי היהודים. בתקופה זו הגיעה אל שיאה העוינות שהצטברה במשך דורות כתוצאה של התחרות ושנאה מצד העירונים וכן פעילות אנטי־יהודית ותעמולה ארסית של הכמורה. אנו מוצאים אישור לכך לא רק במעשים מוחשיים כגון גירוש היהודים ממדינות רבות באירופה — ודווקא מפותחות שבהן, יחסית — בסוף ימי־הביניים, אלא גם בעובדה שבעת ההיא התגבש דפוס־הדמות המקובל של היהודי. דפוס זה, שנקלט במסורת העממית, בספרות ובאמנות, מתאר את היהודי כמין יצור ללא־אלוהים, איום ומאיים, בעל־ברית של כוחות השחור, רוצח ילדים צמא־דם, פשוטו כמשמעו, וכן גושך־גשך המוצץ את לשד הבריות¹. במאה ה־ט"ז חלו תמורות בעמדתה של החברה הנוצרית כלפי היהודים, הן בתחום התיאורטי הן למעשה. כתוצאה מהלכי־הרוח, הסתירות והניגודים האופייניים לדרכי המחשבה של מנהיגי הרפורמציה, ועמדתם לגבי כופרים וסתם חסרי־אמונה, השתנה דפוס־דמותם של היהודים וכן מעמדם במדינה ובחברה. אנשי הרפורמציה עוררו־לתחייה רעיונות קתוליים עתיקים שהיו רדומים במשך אותן מאות השנים שהכנסייה האוקומנית שלטה־בכיפה; אך בו־בזמן הם גם המשיכו במגמותיה ובמעשיה של הכנסייה הקתולית השלטת, כנתינתם בעת פרישת הפרוטסטאנטים. בכל תקופה של תסיסה דתית־חברתית גוברת גם הרגישות הדתית, שהיא מלווה היסערות־נפש, והתפרצויות בוז ושנאה לכל מי שמתחזק באמונות אחרות. מנהיגי הרפור־מציה העלו מחדש סיסמאות מהימים שהנצרות היתה נתונה לרדיפות, ומימי עלייתה לשלטון, כשהיה מורגש בה גרעין של סובלנות דתית. אולם יותר־מכל הורגשה אצלם השאיפה למעמד של כנסייה אוניוורסאלית והדרישה כי "הזרוע החילונית" תבטיח את אחדות האמונה. במחשבה הפרוטסטאנטית

1 על דמות היהודי ראה: J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews* (New Haven 1943); A. Leschnitzer, *Das Judentum im Weltbild des Mittelalters* (Berlin 1935).

של אותם הימים אנו מוצאים קשת רחבה של גישות בנוגע ליחסים בין כנסייה ומדינה, וכפייה דתית לעומת חירות המצפון.²

אותם מנהיגי הרפורמציה שטעמו את טעם השלטון ראו את הסובלנות הדתית כעקרון שטני, אשר לפיהו יורשה כל אדם לרשת-גיתנום כחפצו — עקרון שהם שללדו בתכלית.

הגישה הסובלנית ביותר דיברה על הכרה-למעשה בעובדה כי בשולי החברה קיימים פרטים — או קבוצות — השוללים את עקרונות דת-האמת. בעלי דעות קיצוניות יותר דרשו לגרש מקרב החברה הטהורה והמקודשת כל יסוד העלול להפריע לאחדות האמונה. במשך המאה הט"ז לא הולידו ניגודים אלה שינויים של ממש בעמדות כלפי היהודים. הפרוטסטנטים ברובם הגדול היו מוכנים להוסיף ולהרשות ליהודים להתקיים בתנאי הפרדה והשפלה — אותם התנאים שבהם היתה אף הכנסייה האויקומנית נכונה לסבול קיומם של לא-מאמינים.

למעשה אנו מוצאים במאה הט"ז הצהרות עוינות ביותר כלפי היהודים, הן במחנה הרפורמציה הן במחנה הקונטר-רפורמציה,³ וכן התנפלויות

2. השווה: R. H. Bainton, *The Reformation of the 16th Century* (1956) pp. 221–227; Nikolaus Paulus, *Protestantismus und Toleranz im 16. Jahrhundert* (Freiburg i.B. 1911). האחרון מדגיש במיוחד את חוסר הסובלנות בהגות הפרוטסטנטית (ר' במיוחד עמ' 339–365).

בייטון בספרו *The Travail of Religious Liberty* (1958) p. 179 מראה כי במאה הט"ז הושגה מידת סובלנות מוגבלת עלידי קבוצות דתיות — אך לא עלידי פרטים — וזו היתה למעשה קבלת עובדות ולא הכרה בעקרון. לכאורה היו כיתות נרדפות צריכות לצדד באופן חד-משמעי ברעיון הסובלנות ואולם, עלידי דעה מוסמכת, אין לקבוע, למשל, כי האנאבאפטיסטים במאה הט"ז דגלו בצורה ברורה בחופש המצפון. הם הצהירו על חופש הרוח, אך לא על חופש המצפון, ובשל כך הגיעו אחדים מהם לידי אלימות קיצונית באמתלה כאילו הם "מציחים לצו פנימי". (J. Lecler, *Toleration and the Reformation*). S. Bender, *The Anabaptists* (vol. I (1960), pp. 22–3 and *Religious Liberty in the 16th Century*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, vol. 44 (1953), pp. 32–50).

3. למשל דעתם של Zanchi ו-Vermigli שיש להכריח את היהודים להקשיב לדרשות נוצריות (פאולוס, שם, עמ' 289, 291). דעתו של Bucer שאין לסבול יהודים (שם, עמ' 154), דעתו של לותר בסוף ימיו שצריך לגרש את היהודים מהארץ, שיש לאסור על פולחנם ולהחרים את ספרי התפילה שלהם ואת התלמוד, לשרוף את בתי-הכנסת ולהרוס את בתיהם, ראה גם: R. Lewin, *Luthers Stellung zu den Juden* (Berlin 1911), 78–96.

הרבה⁴ ואף גירושים⁵. על התסיסה הדתית ששררה אז ועל תוצאותיה התמורות בשביל היהודים מעידה העובדה כי בהשפעתן של תמורות מקומיות ומריבות דתיות ניסו גורמים שונים — רובם קתוליים — בגרמניה ובאיטליה למשוך יהודים-מומרים לפולמוס חברתי-דתי נגד היהודים ולעורר בכך רגשות איבה נגדם. במאה הט"ז זכתה הספרות האנטייהודית לתפוצה נרחבת, במיוחד בגרמניה⁶, ונצטרפו לכך כמה גורמים: יתרת-תעמולה, שמקורה יהודים-מומרים, היוקרה הרבה של התיאולוגים באותם הימים, וכן התפשטות הדפוס. לקראת סוף המאה התפשטה ספרות זו גם בפולין⁷. עובדה זו השפיעה במידה רבה על הלכיה-מחשבה באירופה, ואין להשתומם שבסוף אותה מאה אנו מוצאים גם בספרות-היפה האנגלית והגרמנית יצירות בעלות אופי אנטייהודי מובהק. אין זה מקרה ש"היהודי ממאלט" למארלו ו"הסוחר מוונציה" לשקספיר ראו-אור באותם הימים⁸. למעשה גברו במאה הט"ז מגמות השנאה והדחיה שהיו מושרשות בחברה האירופית עוד קודם לכן.

ואולם, כאמור, הרפורמציה בתחילתה היתה לה השפעה מסוימת לשינוי היחס אל היהודים. קבוצות רבות מבין הפרוטסטנטים ראו בכתבי-הקודש מקור ראשי לסמכות דתית וכן החלו להתעניין יותר ויותר בתנ"ך, במסורת היהודית ובפירושים היהודיים ונוצר מגע הדוק יותר בין תיאולוגים ומלומדים נוצרים ובין חכמי-דת יהודים. במאה הט"ז גדלה מידת ההערכה לספרות העברית ולמסורת היהודית, הערכה שאת עקבותיה ניתן היה לגלות

- 4 למשל שריפת ספרים עבריים, הקמת גיטאות והשמעת דרשות נוצריות בבתי הכנסת באיטליה בשנות ה-50 של המאה הט"ז — C. Roth, *The History of the Jews of Italy* (1946), ch. VII.
 - 5 כגון הגירוש מאסכסוניה ב-1536 ומבוהמיה ב-1541 וב-1557. תאור מפורט של הגירוש מבוהמיה ב-1541 ראה במאמרו של ש. שטיינהרץ ב"ציון", כרך ט"ו (1950), עמ' 70—92.
 - 6 ראה: Ludwig Geiger, *Die Juden und die deutsche Literatur des 16. Jahrhunderts*, *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, II (1888), 308—374.
 - 7 ראה: K. Bartoszewicz, *Antysemitizm w Literaturze Polskiej XV—XVII w.* (1914), 40—50.
 - 8 ביחס לגרמניה ראה גייגר כנ"ל עמ' 346—368. על אנגליה ראה: M. F. Modder, *The Jew in the Literature of England* (1960), עמ' 19—28, וכן שפע הכתבים ברשימה הביבליוגרפית שם.
- ראוי לציין כי מתוותיהם של מרלו ושקספיר הוצגו כבר בתחילת המאה ה-17 על הבמה הגרמנית.

על העטיפה: מוריץ אופנהיים, המפגש בין לפאטר ובין
מנדלסון, 1856.

אופנהיים מתאר מפגש בין משה מנדלסון לבין יוהן קספר
לפאטר, שהתקיים בשנת 1763. כעבור שש שנים דרש לפאטר
ממנדלסון להוכיח את עמדותיו ביחס ליהדות ולנצרות.
אופנהיים צרף למפגש את המשכיל הגרמני ג"א לסינג, הניצב
במרכז מאחוריהם, אע"פ שבמציאות לסינג לא נכח בפגישה.

דאנאקוד 185-362